

Əlyazması hüququnda

MURAT TUNCER OĞLU DEĞER

**TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
TARİXİ ROMAN JANRI
(SAMİHA AYVERDİ VƏ ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN
YARADICILIĞI ƏSASINDA)**

5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Qafqaz Universitetinin “Türk dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Nizami Tağı oğlu Məmmədov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: Aydın Müstəcəb oğlu Abiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əsgər Adil oğlu Rəsulov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: AMEA M.Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
Türkdilli əlyazmalar tədqiqi şöbəsi

Müdafiə “_18_” _12_ 2015-ci il saat “_____”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, VII mərtəbə, AMEA akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____ 2015-ci il tarixində göndərilmişdir.

FD 01. 151 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrdə Türkiyədə və Azərbaycanda ədəbiyyat özünəməxsus inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu, ədəbiyyatın digər janrları ilə müqayisədə tarixi roman janrında daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Belə ki, hər iki ölkənin ədəbiyyat nümayəndələri dövrün ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi problemlərinin mənşəyini və onların həlli yollarını, məhz tarixdə axtarmağa meyl etmişlər. Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrında yazılmış əsərlərin indiyədək müqayisəli şəkildə təhlil olunmaması təqdim etdiyimiz dissertasiya işinin həm Türkiyə, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aktuallığını şərtləndirən başlıca amillərdəndir. Dissertasiya Türkiyə və Azərbaycan tarixi romanlarının özünəməxsusluğunun öyrənilməsinə, janrın yaranma və inkişaf yolunun oxşar, fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılmasına xidmət edir. Türkiyə və Azərbaycana aid tarixi roman janrı nümunələrinin küll halında bu cür müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi eyni etno-genetik və bədii-estetik mənbələrdən qidalanan iki ədəbiyyatın bir-birinə olan yaxınlığını ortaya qoymuşdur. Eyni zamanda, hər iki ölkədə tarixi romanın və milli nəsrin inkişafındakı rolunu aydınlaşdırmışdır. Ayrıca tarixi romanın bu şəkildə araşdırılması Türkiyə və Azərbaycanda müasir yazıçıların yaradıcılıqlarının daha dərinlən öyrənilməsinə də imkan yaratmışdır.

Son otuz ilə yaxın zaman bir kəsiyində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə olan vəziyyətlə oxşardır. Belə ki, o dövrdə beynəlxalq qüvvələrin təzyiqi altında Osmanlı imperiyası çökmüşdür. Müstəqil Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması yolunda daxili və xarici problemlər qarşıya çıxmış, digər ölkələrin hərbi müdaxiləsi nəticəsində, Türkiyə müstəqil dövlət kimi yer üzündən silinmək təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Bu təhlükə qarşısında türk millətində vətənpərvərlik, milli təəssübkeşlik hissləri hədsiz dərəcədə yüksəlmiş və bütün bunlar ədəbi-bədii sahədə öz əksini tapmışdır. 1980-ci illərdən etibarən Azərbaycanda isə azadlıq mübarizəsi daha da güclənmiş, nəhayət Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etmişdir. Lakin həmin dövrdə qarşıya çıxan əngəllər, xarici intervensiya, daxili siyasi proseslər nəticəsində əzəli Azərbaycan torpaqları işğal edilmiş və Azərbaycan bölünmək təhlükəsi qarşısında qalmışdır. Məhz bu zaman xalqda vətənpərvərlik hisslərinin coşması, qeyd olunanların ədəbi-bədii fikirdə öz əksini tapması XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə olan vəziyyəti xatırladır.

Bu baxımdan həm Türkiyədə keçid dövrü sayılan XX əsrin 30 - 40-cı illərində tarixi roman janrında əsərlər yazan Samiha Ayverdinin, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında keçid dövrü hesab edilən XX əsrin 70-ci illərindən son on ilə qədər olan müddətdə tarixi romanları ilə məşhurlaşan Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının təhlil edilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması hər iki ölkə ədəbiyyatşünaslığının aktual problemlərindəndir.

S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadə öz romanlarında xalqın ictimai-siyasi problemlərinin səbəblərini tarix kontekstində araşdırmış, müxtəlif ədəbi-bədii təhlillər apardıqdan sonra, onların həlli yollarını ortaya qoymuşlar. S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin vətənsəvrlik mövzusunda yazdığı, vətənin və millətin birliyini tərənnüm edən əsərlərinin məna və mahiyyətinin tədqiq edilməsi 20 % Azərbaycan torpaqlarının işğal edildiyi bir zamanda böyük aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadə təkcə vətən taleyini deyil, bütün Şərq ölkələrinin inkişaf baxımından geridə qalmasının səbəbləri üzərində düşünmüş və gəldikləri nəticələri əsərlərində əks etdirmişlər. Fərqli ölkələrdə və siyasi sistemlərdə yaşamalarına baxmayaraq, hər iki yazıçı belə vəziyyətin ən başlıca səbəbini Şərqin elm və texnika cəhətdən yüksək inkişaf edən Qərb dövlətlərinə sadəcə seyrçi qalması ilə əlaqələndirmişlər. Bundan başqa, bəzi kütlə və fərdlərin maraqlarını cəmiyyətin önündə tutması da Şərqin geri qalmasının mühüm bir səbəbi olmuşdur. Məsələn, hər iki müəllif romanlarında cəmiyyətin hazırlığını təmin edən ən mühüm faktorun din olduğunu vurğuladıqdan sonra dindən öz mənfəətləri üçün istifadə edən və dini təəsübkəşlik halına gətirən insanlara əsərlərində xüsusi yer vermişlər. Bu baxımdan, çağdaş Türkiyə, Azərbaycan və bütövlükdə İslam dünyası gerçəkliyi nəzərdən keçirildikdə dissertasiyanın aktuallığı daha çox göz önünə gəlir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektini Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanları təşkil edir. Müəllif Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarını araşdırarkən Türkiyədə tarixi roman janrının təşəkkül etdiyi “Tənzimat” dövründən etibarən “Sərvəti-fünun”, “Milli ədəbiyyat”, və “Cümhuriyyət dövrü”ndə qələmə alınmış əsərlərlə Azərbaycanda “Sovet dövrü”, “1960-cı illər nəsr”, “Müstəqillik dövrü” Azərbaycan ədəbiyyatını müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş, mülahizələr irəli sürmüşdür.

Tədqiqat işinin predmetini Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarının oxşar və fərqli məqamlarının araşdırılıb ortaya çıxarılması təşkil etmişdir.

Mövzunun tədqiq tarixi. İstər Azərbaycan, istərsə də Türkiyədə tarixi roman janrı ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu mövzuda Yavuz Axundlunun “Azərbaycan sovet tarixi romanı”, “Tarix və roman”, “Tarixi roman yeni mərhələdə” və “Ədəbi yaddaşdan səhifələr”, “Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər (1930-2000)” adlı monoqrafiyalarında Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış tarixi romanların, tarixi roman nəzəriyyələrinin tədqiqinə və təhlilinə yer verilmişdir. Tənqidçi Akif Hüseynovun “Nəsr və zaman”, “Müxtəlifliyin birliyi” adlı monoqrafiyalarında isə tarixi romanlar bir qədər fərqli, daha dərinə təhlil edilmişdir. Bundan başqa B.Nəbiyev, Q.Xəlilov, Y.Qarayev, T.Hüseynoğlu, B.Abdullayev, V.Quliyev, H.Ənvəroğlu, T.Əlişanoğlu, N.Tağısoy, T.Salamoğlu, S.Şərifova və başqaları mətbuatda tarixi roman janrında yazılmış əsərlərlə bağlı müxtəlif səpkili məqalələrlə çıxış etmiş, eyni zamanda, bu haqda müasir dövr nəsrinə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində yeri gəldikcə fikir söyləmişlər.

Qeyd etdiklərimizlə yanaşı, bu dissertasiyadan öncə nə Azərbaycan, nə də Türkiyə şərqşünaslığında və ədəbiyyatşünaslığında türk xalqlarına aid tarixi roman janrı nümunələrinin müqayisəli şəkildə tədqiq edən hər hansı bir əsər ortaya qoyulmamışdır. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında S.Ayverdi ilə bağlı da hər hansı köklü araşdırma aparılmamışdır. Yazıcının “İstanbul geceleri” əsəri Məmməd Aslan tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış və 1993-cü ildə Bakıda nəşr edilmişdir. Ayverdi haqqında “Xalq cəbhəsi” qəzetində Oktay Hacımusalı da “Türkiyəli yazar Samiha Ayverdi” adlı məqalə dərc etdirmişdir. Bununla yanaşı, Qafqaz Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasında Sevil Şixəliyeva 2003-cü ildə “Samiha Ayverdinin həyatı və ədəbi şəxsiyyəti” mövzusunda buraxılış işi, Məleykə Məmmədova isə 2009-cu ildə “Samiha Ayverdinin əsərlərinin tematik tədqiqi” adlı magistr dissertasiyası yazmışlar. Bununla belə, adı çəkilən elmi əsərlərin heç birində S.Ayverdinin tarixi roman yaradıcılığı tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Ə.Cəfərzadə yaradıcılığı isə 1940-cı illərdən tədqiq edilməyə başlanmışdır. Belə ki, Ə.Cəfərzadənin hələ 1948-ci ildə yazdığı, lakin “saray lirikasını tərənnüm etməklə” günahlandırılıb yazıcının özünə bir nüsxəsi belə verilmədən yandırılan

“Hekayələr” kitabının signal nüsxəsi haqqında Cəlal Məmmədov “Azərbaycan gəncləri” qəzetində “Əzizə Cəfərzadə” adlı məqalə dərc etdirmiş, onun yaradıcılığını təqdir etmişdir. Ədəbi fəaliyyətinə müəyyən qədər ara verən yazıçının 1964-cü ildə çapdan çıxmış “Natəvan haqqında hekayələr ” kitabı hələ o vaxtlar ədəbi tənqiddin diqqətini cəlb etmiş, haqqında mətbuatda müxtəlif resenziyalar dərc olunmuşdur. Bu kontekstdə Bəylər Məmmədovun və Məsud Əlioğlunun məqalələri müəllifin yaradıcılığının özünəməxsus keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımından səmərəli hesab edilməlidir.

Ə.Cəfərzadə yaradıcılığa erkən başlasa da, onun ədəbi şöhrəti 1972-ci ildən sonra qələmə aldığı tarixi romanları ilə bağlıdır. Yazıçının tarixi roman janrında yazdığı əsərlərinin nəşri 2005-ci ilə qədər davam etmiş, Azərbaycan ədəbi prosesində kifayət qədər əks-səda doğurmuş, haqqında müxtəlif səpkili yazılar dərc olunmuşdur. Onun 1972-ci ildə çap etdirdiyi “Aləmdə səsim var mənim” ilk tarixi romanı Qulu Xəlilovun “Yeni tarixi roman” məqaləsində hərtərəfli təhlil edilərək Azərbaycan tarixi romanının uğuru kimi səciyyələndirilmişdir. Ə.Cəfərzadənin tarixi romanları sonrakı dövrlərdə yazıçılar, şairlər, tənqidçilər, jurnalistlər – R.Rza, Y.Axundov, A.Hüseynov, P.Xəlilov, Ş.Əliyeva, Ə.Əhmədova, X.Əlimirzəyev, V.Yusifli, M.Süleymanzadə və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır. 2001-ci ildə Ə.Cəfərzadənin anadan olmasının 80 illiyi münasibəti ilə bağlı müxtəlif səpkili üç monoqrafiya nəşr olunmuşdur. İfrat Əliyevanın “El anası – Əzizə Cəfərzadə”, Nüşabə Məmmədlinin “80 budağın hərəsində bir yarpaq” və Arif Zeynallının “Qüdrətli sənətkar” əsərlərində yazıçının yaradıcılığı müxtəlif yönərdən tədqiq edilmişdir. 2005-ci ildə Asifə Əliyeva “Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığı” mövzusunda dissertasiya işini müdafiə etmişdir. Yazılan məqalələrə, tədqiqat əsərlərinə baxmayaraq, Ə.Cəfərzadə yaradıcılığı hələ də fundamental obyektiv təhlil predmeti olmamışdır.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında da tarixi roman mövzusunda kifayət qədər tədqiqat işləri aparılmışdır. H.Argunşah, İ.T.Kırılmış, İ.Karaca, R.Topdəmir “Türk ədəbiyyatında tarixi romanlar” mövzusunda bir-birinin davamı olan elmi tədqiqat işləri aparmışlar. Dilək Yalçın-Çelikin “Yeni tarixselcilik kuramı və türk edebiyatında postmodern tarix romanları” (“Yeni tarixilik nəzəriyyəsi və türk ədəbiyyatında postmodern tarix romanları”) adlı monoqrafiyasında tarixi roman janrı araşdırılmış, Türkiyə ədəbiyyatında yazılmış tarixi romanların təsnifatı verilmişdir. Bundan başqa Türkiyə ədəbiyyatının nümayəndələrindən Ə.Kabaklı, N.S.Banarlı,

Ə.H.Tanpınar, K.Akyüz, S.K.Tural, Y.Aləmdar, B.Çeri, C.Kudret, B.Moran, Ə.Oktay, İ.Şahin, Ö.Türkeş, A.Yılmaz və başqaları Türkiyədə tarixi roman janrında yaranmış əsərlər haqqında mətbuatda məqalələr çap etdirmiş, müasir dövr nəsrinə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində yeri gəldikcə mövzunun müxtəlif tərəflərini incələməyə səy göstərmişlər.

Samiha Ayverdi ilk əsərlərini nəşr etdirməyə başladığı illərdən etibarən istər əsərlərinin məzmununa, istərsə də dil və üslub xüsusiyyətlərinə görə ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb etmişdir. Onunla bağlı ilk tədqiqatı 1942-ci ildə Ziya Şakir Soko aparmış və “Samiha Ayverdi” adıyla “İkdam” qəzetində çap etdirmişdir. Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nəcib Fazıl Qısakürək də yenə 1942-ci ildə “Son telgraf” qəzetində “Bir qadın muharrir” (“Bir qadın yazıçı”) adlı yazı dərc etdirmiş, S.Ayverdinin əsərlərinin dilini yüksək qiymətləndirmişdir. S.Ayverdinin yaradıcılığı ilə bağlı o dövrdə başlanan araşdırmalar bu gün də davam etdirilir. Bu tədqiqatların əksəriyyəti F.K.Timurtaş, K.Yetiş, X.Açıqgöz, N.Araz, S.Çokum, B.Ayvazoğlu, S.İləri, Ə.İşiq, S.Yardım və başqaları tərəfindən məqalələr şəklində dərc olunmuşdur. Bunlardan əlavə, Kazım Yetişin “Samiha Ayverdinin həyatı və əsərləri”, “Samiha Ayverdiden Türkçenin nəqışları”, Kamal Yurdakul Arenin “Samiha Ayverdinin əsərlərində əxلاق”, Altan Deliormanın “İşıqlı həyatlar”, Zeynəb Uymurun “Samiha Ayverdinin İstanbulu”, Camalnur Sargutun “Samiha Ayverdi ilə sirlərə yolculuk” adlı monoqrafiyaları S.Ayverdinin yaradıcılığı ilə bağlı ciddi tədqiqat əsərləri kimi dəyərləndirilməlidir. Eyni zamanda, Türkiyədə S.Ayverdinin yaradıcılığı ilə əlaqədar ədəbiyyatşünaslıq, sosiologiya, teologiya, dilçilik sahələrində on üç müxtəlif mövzulu dissertasiya işi yazılmışdır. B.Kızıroğlu, T.Özər, S.Alan, P.Ö.Ceylan, M.Apaydın, F.Türkmən, G.Şişman və M.Akçalın əsərləri S.Ayverdinin roman, hekayə və xatirə janrında qələmə alınmış əsərlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bununla belə adı çəkilən əsərlərin heç birində S.Ayverdinin tarixi roman yaradıcılığı tədqiq obyektinə çevrilməmişdir.

Ə.Cəfərzadənin isə “Nida” adlı hekayəsi 1983-cü ildə Ərzurumda “Kardeş edebiyatlar” jurnalında dərc olunmuşdur. “Anamın nağılları” əsəri isə 1990-cı ildə “Anamın masalları” adıyla İstanbulda nəşr edilmişdir. Bununla belə, Ə.Cəfərzadə yaradıcılığı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında bu günə qədər heç də kifayət qədər təhlil obyektinə çevrilməmişdir. Sədat Adıgözlə 2006-cı ildə Səlcuq Universitetinin “Sosyal Bilimler Enstitüsü” jurnalında “Bakü-1501” romanının tarixsi boyutu üzərinə bir inceleme” (“Bakı-1501” romanının tarixiliyi haqqında bir tədqiqat”) adlı məqalə dərc

etdirmişdir. Pərvanə Bayramın “Azizə Caferzadə həyatı, ədəbi şəxsiyyəti, hikayələrinin incelenməsi” adlı monoqrafiyası Azərbaycan yazıçısının Türkiyədə tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Bu əsərdə bizim tədqiqatımızdan fərqli olaraq Ə.Cəfərzadənin hekayələri təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığı bazasında Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında tarixi roman janrının qaynaqlarını, janrın təşəkkül və təkamül mərhələlərini müqayisəli şəkildə üzə çıxarmaqla yanaşı, S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin əsərlərində başlıca yer tutan ictimai, siyasi, mədəni məsələləri müqayisəli şəkildə öyrənmək və onların əsərlərinin ideya-bədii keyfiyyətlərini Türkiyə və Azərbaycan ictimai fikrinin və ədəbiyyatının işığında tədqiq etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- XIX əsrin II yarısından indiyədək Türkiyə və Azərbaycanda gedən ədəbi-mədəni yeniləşmə, ədəbiyyatda modernləşmə prosesinin qaynaqlarına nəzər salmaq;

- Tarixi-xronoloji ardıcılıqla Türkiyə və Azərbaycanda tarixi roman janrının təşəkkülü və təkamülü mərhələlərini müasir təcrübə əsasında müqayisəli tədqiq etmək;

- S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarını mövzu, ideya, problem, dil və üslub yaradıcılığı baxımından müqayisəli şəkildə təhlil obyektinə çevirmək;

- S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarının janr özünəməxsusluğunu səciyyələndirmək;

- Türkiyə və Azərbaycan bədii nəsrində yeni ideya-estetik xüsusiyyətlərin formalaşmasında S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin rolunu və tutduğu yeri müəyyənləşdirmək;

- Hər iki yazıçının tarixi romanlarında ictimai- siyasi, mədəni-əxlaqi problemlərin bədii təəcəssümünü incələmək;

- S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyini müəyyənləşdirmək və s.

Mövzunun elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan şərqşünaslığında Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında tarixi roman janrının qaynaqları, təşəkkülü, inkişafı, kamilləşməsi və s. məsələlər müqayisəli və sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Ə.Cəfərzadə yaradıcılığı müəyyən qədər öyrənilsə də, Samiha Ayverdi

romanları indiyədək müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, bu və ya digər kontekstdə təhlil edilməmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdən digəri isə Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi roman yaradıcılığının, əsərlərinin ictimai-siyasi, məənəvi-əxlaqi, mədəni-kulturoloji xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsidir.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat bir sıra xüsusiyyətlərinə görə nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- tədqiqat XIX yüzilliyin II yarısından etibarən Türkiyə və Azərbaycanda gedən ədəbi-mədəni yeniləşmə, ədəbiyyatda modernləşmə prosesinin araşdırılmasında;

- tarixi roman janrının dünya, Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında təşəkkülü və təkamülü mərhələlərinin tədqiqində;

- Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi roman yaradıcılığının hərtərəfli öyrənilməsində bir mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri, tarixi roman janrı, S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadə yaradıcılığı haqqında elmi təsəvvürü genişləndirmişdir. Eyni zamanda, ali məktəblərin Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatı, şərqşünaslıq və filologiya fakültələrində tədris prosesində, seminar məşğələlərinin aparılmasında, bu mövzuda mühazirələrin oxunmasında, adları çəkilən müəlliflərin yaradıcılığı ilə bağlı aparılacaq tədqiqatlarda, müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın öyrənilməsində, Türkiyə və Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin araşdırılmasında, dərslilik, dərslər vəsaitləri və metodik göstərişlərin hazırlanmasında və s. istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji bazası. Tədqiqat işi ədəbi-elmi irsə münasibətdə tarixilik prinsipi əsasında hazırlanmışdır. Araşdırma zamanı müqayisəli təhlil metoduna üstünlük verilmişdir. Əsərin yazılmasında Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının, habelə bütövlükdə dünya bədii-estetik, nəzəri-fəlsəfi fikrinin müddəaları başlıca çıxış nöqtəsi kimi seçilmiş, analogi tədqiqatlara istinad edilmişdir.

Dissertasiyada S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin yaradıcılığı əsasında Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında tarixi romanın mənbələri, problemləri və inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi, bu kontekstdə ortaya çıxan oxşar və fərqli cəhətlər xüsusilə diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. S.Ayverdinin “Aşk budur”, “İnsan və şeytan”, “Yolcu nereye gidiyorsun”

("Yolçu, haraya gedirsən") və "Mesihpaşa imamı" əsərləri ilə Ə.Cəfərzadənin "Aləmdə səsim var mənim", "Vətənə qayıt", "Yad et məni", "Bakı-1501", "Sabir", "Eldən elə", "Gülüstandan öncə", "Zərrintac-Tahirə", "Bir səsin faciəsi", "İşığa doğru", "Rübabə Sultanım", "Xəzərin göz yaşları", "Eşq sultanı" tarixi romanları mövzu, ideya, janr, dil-üslub xüsusiyyətləri, Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri baxımından təhlil edilmişdir. Roman və tarixi roman haqqında yazılan elmi-nəzəri tədqiqat əsərlərinə bu və ya başqa formada istinad olunmuş, onlardan yeri gəldikcə bəhrələnilmişdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Qafqaz Universitetinin "Türk dili və ədəbiyyatı" kafedrasında hazırlanıb müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu, elmi müddəa və nəticələri dissertantın Azərbaycan, Türkiyə, Krım və Ukraynada nəşr olunmuş 10 elmi məqaləsində və iki beynəlxalq konfransda etdiyi məruzəsində əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN QISA MƏZMUNU

"Giriş"də tədqiqat işinin aktuallığı və əhəmiyyəti əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi işıqlandırılmış və şərh olunmuş, dissertasiyanın obyekti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, elmi yeniliyi, metodoloji və nəzəri əsasları səciyyələndirilmiş, eyni zamanda praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

"Roman və tarixi roman janrına nəzəri baxış" adlanan I fəsil iki yarım-fəsildən ibarətdir. **"Roman janrı. Onun Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında yaranması və inkişafı"** adlanan birinci yarım-fəsildə roman janrının əvvəlcə Avropada, sonra Türkiyə və Azərbaycanda formalaşma prosesi, həmçinin inkişaf mərhələləri haqqında məlumat verilir. Müasir roman janrının yaranma tarixi burjuva cəmiyyətinin formalaşdığı XVIII əsrə təsadüf edir. Lakin, dissertasiyada qeyd etdiyimiz kimi, Renessans dövründə "pikaresk" deyilən romanlardan da söhbət açılır. Modern roman janrının qabaqcıl növü olan pikaresk romanın, cəngavər macəraları, qəhrəmanlıq əfsanələri və bəzi xalq nağıllarının təsiri ilə yarandığı qeyd olunur ¹. Roman janrının inkişafının əsasən XVIII və XIX əsrlərdə romantizm və realizm cərəyanlarının təsiri ilə yarandığından danışılır.

¹Kumrular Ö. Pikaresk Roman ve Sosyal Tarih // Tarih ve Toplum, 2000, sayı:198, s.33

Romanın mövzusu, perspektivi, strukturu, hadisələrin həcmi XVIII yüzillikdə müəyyənlənmişdir. XIX əsr roman yaradıcılığında da qəhrəman, onu əhatə edən muhit, onların fərdi, ictimai və sosial vəziyyəti kimi problemlər aktuallaşmışdır. Buna görə, romanın bədii-estetik xüsusiyyətlərinin formalaşma mərhələsinin XIX əsrdən başladığı göstərilir. Bu əsrdən etibarən dünya ədəbiyyatında roman janrı hakim mövqeyə çıxmaya müvəffəq olmaqla öz üstünlüyünü bu günə qədər davam etdirir. Stendal, O.Balzak, Q.Flober, İ.Turgenyev, F.Dostoyevski, L.Tolstoy, E.Zolya, H.Heyne, M.Prust yüzilliyin tanınmış roman yazarları kimi ad qazanmışlar.

Məlum olduğu kimi, həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda Qərb tərzində yeni bir ədəbiyyatın formalaşmasına qədər roman janrının yerini tutan mənzum, yaxud mənsur bədii əsərlər mövcud idi. Lakin bunların modern roman tərzində formalaşması prosesi Avropa ədəbiyyatı ilə müqayisədə olduqca ləng gedirdi. Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında roman janrı, yalnız XIX yüzilliyin ikinci yarısından sonra Avropa ədəbiyyatından tərcümələrin təsiri ilə təşəkkül tapmışdır.

Türkiyə ədəbiyyatında Avropa tərzində roman 1839-cu ildə elan edilən “Tənzimat” fərmanı ilə araya gələn yeni sosial, siyasi və ədəbi mühitdə yaranmışdır. Şəmsəddin Sami Türkiyə ədəbiyyatında ilk roman nümunəsi kimi qəbul edilən “Taaşuk-ı Talat və Fitnat” əsərini 1872-ci ildə çap etdirəndən sonra Namik Kamal, Əhməd Mithəd Əfəndi, Rəcəzadə Əkrəm, Samipaşazadə Sezayi, Nabizadə Nazim kimi o dövrün tanınmış yazıçıları bir sıra romanlar qələmə almışlar. Müasir türk ədəbiyyatının yaradıcıları sayılan bu “Tənzimat” roman yazarlarının hamısı istər intellektual, istərsə də hadisələrə münasibət baxımından fransız romantiklərinin təsiri altında olmuşlar. Bununla belə, ilk türk roman yazıçıları heç də roman təxəyyülünə malik ədəbiyyatçı deyildirlər. Onların bu janrda yazdıqları əsərlər həm də ilk təcrübə kimi müəyyən çatışmazlıqları əks etdirmişdir. Beləliklə, yazıçılar Türkiyə ədəbiyyatında yeni bir janrın yaranmasında çətinlik yaşamışlar ².

1896-cı ildə başlayan “Sərvəti-fünun” dövrünün yazarları türk romanını müəyyən baxımdan Qərb səviyyəsinə yüksəltməyə çalışmışlar. Məsələn, bu dövrdə türk romanları hər hansı bir fikri işlətməkdən daha çox həyatı, fərdləri təhlil etməyə səy göstərmişlər. Eyni zamanda bu

²Tanpınar A. H. 19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988, s.288

nümunələrdə hadisələr yazıçıların gözü ilə deyil, əsərlərdəki obrazların nəzəri ilə qələmə alınmışdır³.

1908-ci ildən etibarən Türkiyə ədəbiyyatında “Milli ədəbiyyat” adlandırılan yeni bir ədəbi cəmiyyət yarandı. Xəlilə Ədib Adıvar, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Rəfik Xəlil Qaray və Rəşad Nuri Güntəkin hələ Cümhuriyyətdən öncə, onun təməl prinsiplərini əsərlərində ortaya qoymuşlar. Məhz bu yazıçılar “Cümhuriyyət” dövrünün də ən tanınmış müəllifləri sırasında dayanırdılar. Türkçülük cərəyanının təsirində olan bu yazıçılar hadisələrin baş verdiyi yerləri İstanbuldan kənara çıxararaq Anadolu insanının tələb və problemlərini daha geniş şəkildə təsvir etməyə çalışırdılar. Cümhuriyyət dövründə isə milli dövlət quruculuğu ilə bağlı olan ən çox millətçilik cərəyanının təsirini hiss etdirən romanlar yazılmışdır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər iyirmidən artıq roman yazılmışdır. C.Xəndan, M.C.Paşayev, Q.Xəlilov, Ə.Saraçlı, T.Əhmədov və başqa tədqiqatçılar bu romanlardan N. Nərimanovun 1896-cı ildə nəşr edilmiş “Bahadır və Sona” əsərini Azərbaycanda ana dilində yazılmış ilk roman kimi qəbul etmişlər⁴. Sovet dövründən əvvəl yazılmış bu romanların çoxu Türkiyə ədəbiyyatının ilk romanları kimi, əlbəttə, modern roman anlayışından uzaqdır. Çoxunun həcmi 30–40, bəzilərininki isə 100–110 səhifədən ibarətdir. Qulu Xəlilovun söylədiyi kimi: “Müəlliflərin əksəriyyəti həqiqi romançıya layiq güclü istedad və dünyagörüşdən bədii, obrazlı təfəkkürdən, həyatı müşahidədən sənətkar qələmindən uzaqdır”⁵.

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra roman janrı sovet ideologiyasının tələbləri baxımından inkişaf etmişdir. Romanlarda baş verən inqilabın qüdrəti, kollektiv həyatın qurulması, marksist və kommunist mövqeyindən qələmə alınmışdır. Sovet dövründə Azərbaycan romanı 1940-cı ilə qədər və ondan sonra da iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bunlardan bir qismi fəhlə sinfinin formalaşmasını və inkişafını tərənnüm edən romanlardır. S.Rəhimovun “Şamo”, Ə.Ələkbərzadənin “Dünya qopur”, Mir Cəlalın “Bir gəncin manifesti”, Y.Şirvanın “Buludlar dağılır”, Ə.Abbasovun “Zəngəzur”, Ə.Vəliyevin

³Şahin İ. Türk Romanının Tarihi Gelişimi // Türk Yurdu, Mayıs-Haziran 2000, sayı:153, s.51

⁴Şərifova S. Azərbaycan nəsr janrlarının təşəkkül və formalaşma prosesi (XX əsrin əvvəllərinə qədər). Bakı: Elm, 2005, s.95

⁵Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı: Elm, 1973, s.70

“Budağın xatirələri” kimi romanlarda əsrin əvvəllərindən etibarən, fəhlə sinfinin necə formalaşdığından və bu sinfin ölkədə sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda apardığı mübarizədən bəhs edilmişdir. Azərbaycan sovet romanının ikinci inkişaf yolu isə xalqın yeni qurulan sistemdə özünə yeni bir həyat formalaşdırma mübarizəsi, sosializmin qurulması və kollektivləşmə prosesində yaşanan sıxıntılar əsasında yaranmışdır. Ə.Ələkbərzadənin “Yoxuşlar”, M.Hüseynin “Tərən”, İ.Şıxlının “Ayrılan yollar”, İ.Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” kimi romanlarını buna nümunə göstərmək olar⁶.

I fəslin ikinci yarımfəslı **“Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının formalaşması və inkişafı”** sərlövəsi altında verilib. Burada tarixi roman janrının Avropada necə təşəkkül etdiyindən bəhs edildikdən sonra, bu janrın Türkiyə və Azərbaycanda formalaşması və inkişafı müqayisəli aspektdə nəzərdən keçirilmişdir.

Bir ədəbi janr olaraq tarixi romandan əvvəl Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında Avropasayağı ədəbiyyatın formalaşmasına qədər dastan, nağıl, əfsanə, qəzavatnamə, məsnəvi kimi əsərlərdə tarixi mövzular ədəbi və estetik üsullarla işlənilmiş, hər iki ədəbiyyatda bu janrlar tarixi romanın yerini tutmuşdur. “Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Əslı və Kərəm” kimi xalq dastanları və hekayələri, klassik ədəbiyyatın görkəmli şairlərinin yazdığı “İsgəndərnamə”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” kimi məsnəvilər istər Türkiyə ədəbiyyatında, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanın həm yaranması, həm də inkişafı üçün mənbə rolunu oynamışdır.

Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında tarixi romanın formalaşmasına və inkişafına tərcümə əsərlərinin də böyük təsiri olmuşdur. Hər iki ədəbiyyatda ilk tərcümə əsərləri arasında A. Duma, A. Tolstoy, V. Hüqonun tarixi romanlarının olması bu janra diqqətin artdığını sübut etməkdədir.

Türkiyə ədəbiyyatında tarixi romanın meydana gəlməsində Osmanlı daxilindəki siyasi və ictimai mühitin nəzərəcarpacaq təsiri olmuşdur. XIX əsrdə parçalanma mərhələsində olan Osmanlı dövlətinin böhrandan xilas olması üçün türk yazıçılarının əsərlərində milləti ruhlandırmaq və ona ümid vermək məqsədi ilə tarixi hadisələrə müraciət etmək ehtiyacı yaranırdı. Əhməd Midhəd Əfəndinin qələmindən çıxan “Yeniçərilər” (1871), “Həsən Məllah” (1875) və “Süleyman Musı” (1877) adlı romanlar, məhz tarixi məxəz və hadisələrə söykənirdi. Tarixi roman

⁶Yenə orada, 104-105

nəzəriyyələrini təsəvvürümüzdə canlandırısaq, Türkiyədə Əhməd Midhədin əsərlərinin tarixi roman janrının ilk nümunələri olduğunu söyləyə bilərik. Bununla belə Əhməd Midhədin roman texnikasında bəzi çatışmazlıqlar olduğuna görə Namiq Kamalın 1880-ci ildə başa çatdırdığı “Cezmi” romanını əksər ədəbiyyatşünaslar ilk tarixi roman kimi qəbul etmişlər⁷. Bu əsərləri izləyən Fəzl Nəcibin “Dəhşətlər içində I-II-III”, Əhməd Hilmi bəyin “Yetim Turqut” və Məmməd Hamdi tərəfindən yazılan “Dəfinə” adlı əsərlər də Türkiyə ədəbiyyatının ilk tarixi romanları arasında yer almaqdadır. O dövrün yazıçıları romantizm cərəyanının da təsiri ilə qəhrəmanların hiss, duyğu və düşüncələrini mübaliğəli şəkildə əks etdirmişlər. Bu əsərlərdə qəhrəmanların psixologiyasının dərinliklərinə varmadan insanlar ya olduqca çox yaxşı, ya da olduqca pis, birtərəfli təqdim olunmuşlar. Şübhəsiz ki, belə vəziyyət oxucuda qəhrəmanların əfsanəvi şəxslər olduğu təsəvvürünü yaradır. Yazıçılar ədəbiyyatı həm cəmiyyəti əyləndirən, həm də tərbiyələndirən bir vasitə kimi gördükləri üçün hər bir hadisədən ibrət dərsi çıxarmağa çalışmışlar.

Türkiyə 1923-cü ildə Cümhuriyyətin elan edilməsi ilə əlaqədar imperiyadan milli dövlətçiliyə keçid alır. Atatürk siyasətinin aparıcı prinsiplərindən olan türkçülük dövlətin rəsmi ideologiyalarından birinə çevrilir. Bütün bunların nəticəsində, türk ziyalılarında və xalqında türk tarixinə, əlbəttə ki, tarixi romana olan maraq daha da artmışdır. “Cümhuriyyət” dövrünə aid tarixi roman yaradıcılığını araşdırdıqda, türk tarixinin hər dövrünün müxtəlif yazıçılar tərəfindən dəfələrlə qələmə alındığının şahidi olarıq. Bununla belə, “Cumhuriyyət” dövründə biz ən çox Osmanlı tarixindən bəhs edən romanlara üstünlük verildiyini görürük.

Azərbaycan ədəbiyyatında isə sovet dövründən əvvəl roman janrında iyirmidən çox əsər nəşr edilmişdir. Təəssüf ki, bunların arasında həqiqi mənada tarixi romana rast gəlmirik. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi roman janrının ilk nümunələri M.S. Ordubadi ilə 1930-cu illərdən yazılmaya başlamışdır. Yazının “Dumanlı Təbriz”, “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər” əsərlərindən başqa A.Şaiq “Araz”, M.Cəlal “Bir gəncin manifesti”, M.Hüseyn “Komissar”, “Şəhər”, S.Rəhimov “Şamo”, S.Rəhman “Nina”, Y.Şirvan “Buludlar dağılır” romanları ilə tarixi roman janrında əsərlər ortaya qoymuşlar. Bu dövrdə yazılan əsərlər tarixi roman janrının bundan sonrakı inkişafı üçün sağlam təməl yaratmışdır. Lakin bununla belə, iqtidarda olan Kommunist Partiyasının ədəbiyyata, xüsusilə

⁷ Alemdar Y. Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı 1920-1940. Ankara: Akçağ, 2002, s.256

də tarixi mövzuların işlənməsinə müdaxilə etməsi faktı bu istiqamətdə öz mənfi rolunu oynamışdır.

1960-cı və 1970-ci illərə nəzər saldıqda Türkiyədə Kamal Tahirin 1967-ci ildə qələmə aldığı “Dövlət ana” romanı ilə Türkiyə ədəbiyyatında tarixi roman janrında yeni bir mərhələ başlamışdır⁸. Türkiyədə marksist ideologiyanın müdafiəçilərindən olan K.Tahir Osmanlı tarixinə məhz bu baxımdan yanaşmışdır. 1961-ci il Konstitusiyasının verdiyi hüquqlardan istifadə edən digər yazıçılar da rəsmi ideologiyadan kənara çıxaraq tarixi romanlara üz tutmuşlar. Bununla bərabər, yazıçılar daxili monoloq, şüur axını, daxili dialoq, geriye qayıdış, montaj, məktub kimi modern roman janrının təhkiyə üsullarından faydalanaraq estetik baxımdan daha yaxşı əsərlər yaratmışlar.

1960-cı illərdən başlayaraq bütün Sovet respublikalarında, eləcə də Azərbaycanda siyasi və ədəbi sahədə dəyişikliklər meydana gəlmişdir. 1956-cı ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XX qurultayında N.S.Xruşşovun Stalini tənqid edən çıxışı və sonrasinda, yeni idarəçilikdə Stalin dövründə baş vermiş səhvlərdən imtina olunması sosial həyatda olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də əlverişli şəraitin yaranmasına imkan vermişdir⁹. “1960-cı il nəsr” adlandırılan bu dövrdə mövzular ideologiyadan uzaqlaşib insan və cəmiyyətin həyat tərzinə yönəlmişdir. Bununla da sistemin, cəmiyyət və insanlara zərərli təsiri üstüörtülü şəkildə, obrazların simasında və həyat tərzində oxucuya sezdirilmişdir. Eyni zamanda, yeni nəsr yazıçıları Kommunist Partiyasının reallığının sosial həyatda və ədəbiyyatda təsir gücünü azaltması ilə milli-mənəvi dəyərlərin əks etdirilməsinə üstünlük vermişlər. Bu dövr ədəbiyyatçılarının göstərdikləri cəsarət Azərbaycanın gələcəkdə ortaya qoyacağı müstəqillik və demokratik hərəkət üçün mənəvi zəmin hazırlamışdır. Elçinin “Mahmud və Məryəm”, M.Süleymanlının “Köç”, İ.Hüseynovun “Məhşər”, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” kimi yeni tərzli əsərlərdə 1920-ci ildən əvvəlki Azərbaycan tarixi yeni şüurla qələmə alınmışdır.

1980-ci ildən sonra isə O.Pamukun ilk nümunəsini ortaya qoyduğu postmodern tarixi roman Türkiyə ədəbiyyatında nəsr sahəsində görünməmiş bir canlanma yaratmışdır. Bu tərzin ən önəmli nümunələrinə nümunə olaraq O.Pamukun “Beyaz kale”, “Kara kitab”, “Benim adım kırmızı”, Ə.Altanın “Kılıç yarası gibi”, “İsyen günlerinde aşk”, N.Gürselin

⁸Yalçın-Çelik D. Yeni Tarihseleilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları. Ankara: Akçağ, 2005, s.71

⁹Adıgüzel S. Azərbaycan Edebiyatında 1960 Nesri. Erzurum: Fenomen, 2007, s.27

“Boğazkesen”, “Resimli dünya”, S.İlərinin “Cemil Şevket bey”, Ə.Konqarın “Hocaefendinin sandukası”, Ə.Şəfqin “Araf”, “Mahrem”, “Baba və piç” (“Ata və bic”) və s. əsərlərini göstərmək olar. Bu nümunələrdə yazıçılar postmodern roman janrına uyğun olaraq tarixi hadisələrə fərdi yanaşmış, çoxsaylı qəribə təsadüflərə yer vermiş, realılıqla təxəyyülü bir-birilə üzvü surətdə bağlamış, obrazlı ifadələrlə çoxmənalığa meyilli olan bədii bir üslubdan istifadə etmişlər.

Azərbaycanda isə 1980-ci illərdə SSRİ-də baş vermiş milli-siyasi hadisələr və Dağlıq Qarabağı Ermənistan Respublikasına birləşdirmək iddiası, Moskvanın separatçıları dəstəkləyən siyasəti müstəqillik düşüncəsinin güclənməsinə təkan vermişdir. Nəhayət, aparılan mübarizə nəticəsində Azərbaycan türkləri də digər sovet xalqları kimi öz müstəqilliyinə qovuşmuşlar. Bununla da Azərbaycan ədəbiyyatının milli ideoloji əsasda inkişafı üçün yeni üfüqlər açılmışdır. Qadağalar, senzura, ideoloji rəhbərlik aradan götürüldükdən sonra tarixi roman janrında keçmişin obyektiv şəkildə işlənməsi üçün münasib şərait yaranmışdır. Bu, həm də tarixi romanın mövzu dairəsinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan tarixinin ən parlaq çağları, sonrakı mərhələləri geniş araşdırılaraq bədii şəkildə yenidən qələmə alınmışdır.

Türkiyədə 1980-ci ildən sonrakı dövrdə olduqca geniş yayılmış postmodern roman anlayışı Azərbaycan ədəbiyyatında 2004-cü ildə Kamal Abdullanın yazdığı “Yarımçıq əlyazma” romanı ilə ortaya çıxmışdır. Əsərdə tarixi qaynaqlara müraciət edilməklə yanaşı, postmodern romanının mətnlərarası prinsipinə uyğun olaraq istifadə edilən mənbələrin struktur və mahiyyətini dəyişdirilmişdir. Romanda hər şeyin real olmayan hadisə kimi düşünülməsi və insanların yeni təxəyyül və düşüncə kontekstində təqdim olunması yenə postmodern tarixi romanın təzahürüdür.

Dissertasiyanın **“Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanları müqayisəli-tipoloji müstəvidə”** adlanan II fəslində iki yarım fəsilədən ibarətdir. **“Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığının ümumi səciyyəsi”** adlı birinci yarım fəsilə S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin həyat və yaradıcılıq yolu izlənilir. S.Ayverdinin Cümhuriyyət dövrünün tanınmış yazıçılarından biri olduğundan, müəllifin türk tarixi, maddi-mənəvi dəyərləri və mədəniyyəti ilə bağlı apardığı araşdırmalardan və yaratdığı nümunələrdən bəhs edilir. Yazıçının müxtəlif mövzuda qırx dörd nəşr olunmuş əsəri vardır. Bunlardan səkkizi roman janrında, “Aşk budur”, “İnsan və şeytan”, “Yolcu nereye gidiyorsun” və “Mesihpaşa imamı” adlı əsərləri isə tarixi roman janrındadır.

Ə.Cəfərzadə Azərbaycan nəsrinin geniş tanınmış nümayəndələrindən biridir. Yazıçı eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı və folkloru sahəsində apardığı araşdırmalar və elmi əsərləri ilə də tanınır. Ə.Cəfərzadənin 25 müxtəlif mövzuda nəşr etdirdiyi kitabı, mətbuatda 120-dən artıq çap olunmuş bədii, elmi əsərləri mövcuddur. Onun “Aləmdə səsim var mənim”, “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”, “Bakı-1501”, “Sabir”, “Eldən- elə”, “Gülüstandan öncə”, “Zərrintac-Tahirə”, “Bir səsin faciəsi”, “İşığa doğru”, “Rübabə Sultanım”, “Xəzərin göz yaşları”, “Eşq sultanı” adlı əsərlərində Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrləri, mühüm hadisələri və şəxsiyyətləri məhz tarixi roman janrında qələmə alınmışdır.

Tədqiqat işinin II fəslinin ikinci yarım fəslə **“Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarının ideya və problem özəllikləri”** adlanır. S.Ayverdi və Ə. Cəfərzadə, heç şübhəsiz ki, əsərlərini müəyyən bir həqiqəti, fikri və ideyanı yaymaq üçün yazmışlar. Buna görə də yazıçılar dissertasiyada təfəkkür sahibi adamlar kimi təhlildən keçirilmişdir.

S.Ayverdinin şəxsiyyətini formalaşdıran mühüm mənbə İslam təsəvvüfү olmuştur. Yazıçı bütün romanlarında təsəvvüfə aid elmi mövqeyə və nəzəriyyələrə yer vermişdir. Çünki yazıçıya görə, Türkiyənin yeganə bir məsələsi vardır ki, o da cəmiyyətə mənəviyyatı zəngin, elmi ilə imanını bütövləşdirmiş kamil insan yetişdirə bilmək probleimidir. Yazıçı insanı kamilləşdirəcək dəyərlərin insana ancaq təsəvvüf yoluyla aşılana biləcəyi fikrindədir.

Ə.Cəfərzadə də əsərlərində həm milli şüuru və vətən sevgisini oxucularına aşılamaq, həm də sovet rejiminin ciddi senzurasından və siyasi qadağalarından qurtulmaq üçün tarixi mövzulara müraciət etmişdir. Yazıçı tarixi romanlarında ürəyi vətən və millət sevgisi ilə dolu qəhrəmanlar qalereyası yaradaraq bu obrazlar vasitəsi ilə oxucuda vətən və millət sevgisini, milli tarix şüurunu oyatmağa çalışmışdır. Bu baxımdan Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarının sovet dövründə hakim ideologiya ilə uzlaşmayan, hətta ona muxalif ideya və məzmun daşması Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

S.Ayverdi Osmanlı, Məşrutə və Cümhuriyyət dövrləri ilə bağlı apardığı təhlillərlə Türkiyədə tarixi roman yazıçıları arasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Çünki S.Ayverdi dövrün digər yazıçılarından fərqli olaraq yeni qurulan dövlətin nüfuzunu yüksəltmək üçün köhnə mədəniyyətə aid dəyərlərin mənfəi şəkildə qələmə alınmasına qarşı çıxmış, müasir Türkiyəni dünya tarixində dərin iz buraxmış, sənətin bir çox sahələrində zirvəyə qalxmış bir imperiyanın varisi kimi xarakterizə etmişdir.

Ə.Cəfərzadə də romanlarında xalqın üzləşdiyi siyasi və ictimai problemlərin səbəblərini S.Ayverdi kimi tarix kontekstində aramış, müxtəlif ictimai təhlillər apardıqdan sonra milli şüura sahib bir ziyalı mövqeyi ilə onların həlli yollarını ortaya qoymuşdur. Ə.Cəfərzadənin vətənpərvərlik, vətənin və millətin birliyini tərənnüm etdiyi əsərləri, xüsusilə müstəqilliyin yeni qazanıldığı 90-cı illərdə və Qarabağ məsələsi kontekstində götürüldükdə daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yazıcının tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsinə qarşı cəmiyyətdə vətənə və millətə məhəbbəti gücləndirəcək romanları məqsədli şəkildə qələmə aldığı bir mənalı şəkildə görünməkdədir.

S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadə öz ölkələrinin və bütün Şərq ölkələrinin inkişaf etməmələrinin səbəbləri üzərində düşünmüş və gəldikləri nəticələri əsərlərində oxucularla bölüşməyə çalışmışlar. Fərqli ölkələrdə və siyasi sistemlərdə yaşamalarına baxmayaraq, hər iki yazıçı belə vəziyyətin ən başlıca səbəbini Qərbin elmdə və texnikada inkişafına Şərqin seyrçi qalması ilə əlaqələndirmişdir. Yazıçılara görə, bu görünən maddi səbəbin xaricindəki əsl səbəb sinif və fərd mənfəətlərinin ön plana çıxarılaraq cəmiyyətin daxildən tənəzzülə başlamasıdır.

S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin romanlarında başlıca məqsəd oxucuda milli tarix və mədəniyyət şüurunu formalaşdırmaqdır. Bu səbəbdən yazıçılar tarixi hadisələri sadəcə anlatmaqla kifayətlənməmiş, xalqın mədəniyyət nümunələrinə də romanlarında geniş yer ayırmışlar. S.Ayverdi romanlarında İstanbula, Rumeliyə və Anadoluya aid etnoqrafik nümunə və detallara necə yer vermişdirsə, Ə.Cəfərzadə də eyni məqsədlərlə əsərlərində Azərbaycan xalqının etnoqrafik nümunələrini oxucunun gözü qarşısında canlandırırmışdır.

Ə.Cəfərzadə S.Ayverdidən fərqli olaraq romanlarında qadın problemlərinə də geniş yer ayırmışdır. Ə.Cəfərzadənin bütün əsərlərində Azərbaycan qadınının ağır, acınacaqlı taleyi real, gerçək cizgilərlə, inandırıcı detallarla təsvir olunmuşdur. Yazıçı əsərlərində qadının belə vəziyyətinin əsasında onların hüquqsuz olmalarının dayandığını göstərmişdir.

“Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlı üç yarımfəsildən ibarət olan **III fəsildə** S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilir. Bu fəslin birinci yarımfəsli **“Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarının mövzu və janr istiqamətləri”** kimi formalaşdırılmışdır. Yarımfəsildə S.Ayverdi və

Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarının mövzu çeşidliyi və janr xüsusiyyətləri müqayisəli aspektdə araşdırılmışdır. S.Ayverdi romanlarına mövzu olaraq Cümhuriyyətin yaradılması dövrü kimi səciyyələndirilən XIX əsrin ikinci yarısı ilə XX əsrin birinci yarısındakı olduqca qapalı bir tarixi dövrü seçmişdir. Ə.Cəfərzadənin romanlarında isə mövzular daha geniş tarixi dövrü əhatə edir. Belə ki, onun müraciət etdiyi mövzular XVI əsrdən başlayaraq İkinci Dünya Müharibəsinə qədərki uzun bir tarixi dövrü əhatə edir. Bununla yanaşı hər iki yazıçı da türkün qan və göz yaşı dolu tarixindən bəhs edərkən türklük və vətən sevgisinə nəzərə vermişlər.

S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadə bu gün öz ölkələrinin tərkibində olmayan vətən torpaqları ilə əlaqələri kəsməmişlər. S.Ayverdi “Məsihpəşə imamı” əsərində qədim vətən torpaqlarının düşmən tərəfindən işğal edilməsi, buradakı türklərin etnik təmizliyə məruz qalması, əcdadlarımızın yadigarlarının assimilyasiyaya uğraması, abidələrimizin talan edilməsi kimi kədərli hadisələri canlı səhnələrlə oxuculara çatdırarkən yenə vətən və türklük anlayışlarını ön plana çəkmişdir. S.Ayverdi indi yad əllərdə qalmış vətən torpaqlarındakı türk mədəniyyətinin bütövlükdə unudulmasından narahatlığını da gizlətməmiş, həmin yurdlarla yeni nəslin əlaqəsinin həmişə davam etməsi istəyini vurğulamışdır. Analoji hallarla biz Ə. Cəfərzadə əsərlərində də qarşılaşırıq. Ə.Cəfərzadə “Eldən elə”, “Zərrintac-Tahirə” kimi romanlarında Güney Azərbaycandakı türk varlığına, mədəniyyətinə, tarixinə diqqət çəkmiş və burada tətbiq edilən farslaşdırma siyasətini çəkinmədən tənqid obyektinə çevirmişdir.

Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan, ona ciddi şəkildə təsir edən din və təsəvvüf də S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin romanlarında geniş yer tutan mövzulardandır. Lakin o da vurğulanmalıdır ki, S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadə dinə və təriqətlər mövzusuna fərqli şəkildə yanaşmışlar. S.Ayverdinin əsərlərində təsəvvüf təməl ideologiya olduğuna görə yazıçı bütün əsərlərini cəmiyyətdə təsəvvüf düşüncə və tərbiyəni yaymaq üçün yazmışdır. Məsələn, S.Ayverdinin “Yolcu nereye gidiyorsun” romanında Cem bəy yazdığı məktubla romanın əsl qəhrəmanı olan Adliyə bir mürşid üslubu ilə belə nəsihət verir: “Qəflət nədir? Sadəcə Allaha unutmaktır. Yalnız qumaş, çalğı, övlad və qadınla əlaqəli olmaq deyildir. Su gəminin içində olarsa, onun batmasına səbəb olar; altında olarsa, onun üzünə yardımçıdır. İnsanın vücudu da bir gəmi kimidir, mal, nemət, şəhvet və düşkünlük isə su kimidir. Əgər bunlar qəlbə girmişlərsə, suda

batmaq mütləqdir, amma bir vasitə olmaq dərəcəsinə qalırılsa, yardımçı olurlar”¹⁰.

Ə.Cəfərzadə isə təsəvvüfə tarixi bir hadisə kimi yanaşmış, məzmunu yalnız obyektiv bədii münasibət göstərmişdir. Məsələn, “Bakı-1501” romanında Şah İsmayılın Anadoluda təşkilatlanmasında və tərəfdarlar qazanmasında müxtəlif təriqətlər və sufilər müsbət rol oynamışlar. Təriqətlərin dünyagörüşü, insana baxışı, liderlik və mürsidlik anlayışları, dindən bir güc kimi istifadə etmələri yazıçının Azərbaycanın müstəqillik dövründə işıq üzü görən “Zərrintac-Tahirə”, “İşığa doğru”, “Eldən-elə” romanlarında daha ətraflı işlənmişdir. Bununla belə, bəzi hallarda Ə.Cəfərzadə romanlarında təriqətləri milli birliyi parçalayan ünsürlər kimi qələmə almışdır.

Bununla yanaşı, hər iki yazıçının tarixə baxışlarında, yanaşmalarında da bəzi fərqlər nəzərə çarpmaqdadır. S.Ayverdi tarixi hadisələri əsərlərinin mərkəzinə yerləşdirmədiyi kimi, həm də heç bir romanında həqiqi tarixi şəxsiyyətlərə yer verməmişdir. O, sadəcə olaraq romanlarında tarixi hadisələrin adı insanların və cəmiyyətin həyatına necə təsir etdiyindən bəhs etmişdir. Ə.Cəfərzadə isə əksinə əksər romanlarının süjetini mühüm tarixi hadisələrin və şəxsiyyətlərin üzərində qurmuşdur. Bununla yazıçı həm sovet rejiminin senzurasından qurtulmuş, həm də bu şəxsiyyətlərin simasında oxucusunda vətən və millət sevgisini, milli tarix şüurunu oyatmağa çalışmışdır.

Tarixi mövzuda yazılmış romanlarda tarixi faktlara riayət olunması zəruri şərtlərdən biridir. Tarixi qaynaqlar araşdırıldıqda S.Ayverdinin romanlarında bəhs olunan hadisələrin tarixi reallığa uyğun olaraq qələmə alındığını görmək mümkündür. Onun əsərlərində tarix heç bir şəkildə təhrif olunmamış və ya dəyişdirilməmişdir. Ə.Cəfərzadə də S.Ayverdi kimi əsərlərini, ümumiyyətlə, tarixi həqiqətlərə uyğun qələmə almışdır. Hətta yazıçı “Gülüstandan öncə” romanında “Kürəkçay bağlaşması” ilə bəzi sənədlərin əsllərinə rus dilində yer vermişdir. Bununla belə, “Zərrintac-Tahirə” və “Eşq sultanı” romanlarında yazıçının qismən də olsa tarixi gerçəklikləri dəyişdirdiyinin şahidi oluruq. Məsələn, “Zərrintac-Tahirə” romanında dini bir hərəkət olan Babiliyə yazıçı Zərrintacın türk olması vasitəsi ilə milli xarakter qazandıraraq Babiliyi Güney azərbaycanlıların azadlıq hərəkətinə çevirmişdir. “Eşq sultanı” romanında isə müəllifin

¹⁰ Ayverdi S. Yolcu Nereye Gidiyorsun. İstanbul: Kubbealtı neşriyat, 2009, s.92

Osmanlı şairi Xəyalini Sultan Süleymanın vəziri kimi tanıtməsi, Sultan Süleymanın qızı Sabiha Sultanla Füzuli arasında bir eşq macərası olduğunu yazması kimi hadisələr də tarixi həqiqətlərlə uyğunlaşmışdır.

S.Ayverdi əksər hallarda romanlarında qəhrəmanlarını xəyal dünyasında keçmişə apararaq tarixi hadisələri şirin xatirə olaraq oxucusu ilə paylaşmışdır. Məsələn, S.Ayverdi “İnsan və şeytan” romanının süjetini məmləkətin ən məşhur həkimlərindən olan Şövkət bəyin həyatı üzərində qurmuşdur. Son dərəcə bacarıqlı həkim olan Şövkət bəy təqaüdə çıxmağa hazırlaşdığı bir dövəmdə boş vaxtlarında bir dəftərə xatirələrini yazmağa başlayır. Beləliklə, yazıçı roman boyu geriye qayıdış üsulundan istifadə edərək Şövkət bəyin uşaqlığına, gəncliyinə, həkimliyə başladığı ilk illərə gedərək Osmanlının son dövrü olan “Məşrutə” dövrünün sosial-siyasi hadisələrini əsərində əks etdirir. Ə.Cəfərzadənin də “Xəzərin göz yaşları” və “Rübabə Sultanım” əsərlərində S.Ayverdi romancılığında olduğu kimi müəllifin şahidlərin xatirələrinə və ifadələrinə müraciət etməsi əsərlərin reallığına bağlı məqamları artıran önəmli faktlardandır.

1970-ci illərdən etibarən dünya ədəbiyyatında müşahidə edildiyi kimi, Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında da folklordan alınan mövzulara, deyim və duyum tərzinə meyli güclənmişdir. Müasir dünya ədəbiyyatında kolumbiyalı yazıçı Qabriel Qarsia Markes, qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov bu janrın aparıcı nümayəndələridir. Çağdaş dünya ədəbiyyatında mühüm yer tutan folklor poetikası S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin romanında da güclü şəkildə qarşımıza çıxmışdır. Ümumiyyətlə, S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadə yaradıcılığını klassik irsə yaxınlaşdıran cəhət təkcə onlardakı tarixilik və elmilik, klassik ədəbiyyatın bədii əksi deyil, həm də xüsusiyyəti, ümumi istiqaməti, sənətkarlıq manerası və poetik üslubunun oxşar cizgiləri ilə şərtlənir. Bu baxımdan S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadə nəsrli çağdaş dünya ədəbiyyatının qabaqcıl xüsusiyyətlərini əxz etməsi ilə klassik ənənədən bəhrələnmənin uğurlu nümunəsi hesab edilə bilər.

Bununla belə, S.Ayverdi və Ə. Cəfərzadə romanlarında klassik irsin yanında dialektik, geriye qayıdış, daxili monoloq, şüur axını, məktub, montaj (sitat) kimi modern romanın təhkiyə üsullarından da bacarıqla istifadə etmişlər. Beləliklə, həm S.Ayverdi, həm də Ə.Cəfərzadə həyatı, cəmiyyəti sorğu-sual edən, fərdlərin psixoloji səviyyəsinə enməyi bacarmış, milli ədəbiyyatlara məzmun zənginliyinə və mənə dərinliyinə malik əsərlər bəxş etmişlər.

“Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarının dili və üslubu” adlanan ikinci yarımfasildə özünəməxsus dil və üslub formalaşdırmış S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin yaradıcılığı, məhz bu kontekstdən təhlil edilmişdir. Həm S.Ayverdinin, həm də Ə.Cəfərzadənin istifadə etdiyi söz xəzinəsi içərisində Türkiyə və Azərbaycan türklərinin əski mədəniyyətlərinə aid ərəb və fars köklü ifadələr də vardır ki, yazıçılarımız bunlardan da istifadə etməkdən çəkinməmişlər. Fikrimizcə, hər iki yazıçının bu qəbildən olan söz və kəlmələrdən istifadə etməsində hansısa konkret mühüm məqsədləri olmuşdur. Bunlardan biri yeni nəsil oxucularının keçmiş ilə əlaqə qurmalarına imkan yaradılmasıdır. Beləliklə, hər iki yazıçının yeni nəsilə təərəfindən o qədər də yaxşı mənimsənilməyən bu tipli söz və kəlmələrdən əsərlərində istifadə etmələri keçmiş, indi və gələcək arasında bir körpü salmağa xidmət edən iş kimi dəyərləndirilməlidir. Bu tipli söz və kəlmələrdən istifadə edilməsində digər bir məqsəd də təsvir olunan dövrün ruhunu göstərmək və tarixi bir səhnə, belə demək mümkünsə, dekor formalaşdırmaqdır. Bu vəziyyət hər iki yazıçının dilini müəyyən dərəcədə ağırlaşdırmışdır. Bununla bərabər, yazıçıların cümlələri qrammatik cəhətdən doğru və məntiqliliyi, məzmun baxımından axıcılığı və obrazlılığı ilə diqqəti cəlb etmişdir.

S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadə türk dilinin bütün incəliyini, gözəlliyini və zənginliyini əks etdirmək üçün əsərlərindəki qəhrəmanları öz ləhcəsi, dialekti və jarqonu ilə dindirmişlər. Ayrı-ayrı obrazların dilində yaxşı mənada fərqlənmə və özünəməxsusluq hər iki yazıçının üslubunun başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Məsələn, S.Ayverdinin romanlarında Adli ilə evin xidmətçisi Süleyman Ağanın, Turşuçu Feyzullahın və yaxud Köylü Osmanın dili bir-birindən necə fərqlidirsə, Ə.Cəfərzadənin romanlarında da Seyid Əzimlə Qurbanqulunun, Sona ilə Narıncın, Cin Cavadla Alışın dili, lüğət tərkibi və söz düzüümü baxımından bir-birindən seçilir. Beləliklə, hər iki sənətkar sadəcə bədii dilə deyil, küçədə adi insanların danışdığı dialektə, hətta türk dilinin fərqli ləhcələrinə də beləld olduqlarını nümayiş etdirmişlər.

Hər iki yazıçı mənanı zəiflətmədən özünəməxsus bədii məzmun ortaya qoymuş, bədii vasitələrdən istifadə etməklə məzmunu canlandırma bilmişlər. Xüsusilə daxili monoloqlar, sual cümlələri, nida cümlələri və bu kimi mənanı quvvətləndirə biləcək cümlələrlə onlar məzmunu poetik ruh gətirmişlər. Bu sənətkarların üslubunu şeirə yaxınlaşdıran ən önəmli ünsürlərdən biri əsərlərində nəzm parçalarına kifayət qədər yer vermələridir. Hər iki yazıçının əsərlərində çeşidli nəzm parçalarına yer

verilməsi qəhrəmanların daxili aləmini ortaya çıxarmaq, onların hiss-həyəcanlarını, düşüncəsini və ya vəziyyətlərini təsvir etmək üçün vasitə olmuşdur.

S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin xalq ədəbiyyatı və klassik ədəbiyyatla bağlı ömürlərinin sonuna qədər apardıqları araşdırmalar, heç sözsüz ki, onların yaradıcılıq üslublarına da öz təsirini göstərmişdir. Hər iki yazıçı da həqiqi bir ozan və ya aşiq kimi bir sıra hallarda əsərlərini xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə bəzəmiş və zənginləşdirmişdir. Yazıçıların əsərlərində bayatı, mahnı, layla, meyxana, lətifə, rəvayət, əfsanə kimi bir çox nümunədən istifadə edildiyini görürük. Yazıçıların əsərlərini sadə bir dildə yazmalarında və oxucu ilə qurduqları xoş ünsiyyətdə xalq ədəbiyyatının təsiri özünü aydın şəkildə əks etdirməkdədir. Məsələn, Ə.Cəfərzadə bütün romanlarında “əziz oxucum” və ya “əziz dost” kimi xitablarla bir ozan kimi oxucusu ilə ünsiyyət, səmimiyyət qurmaq, onu romanın içinə daxil etmək, mövzular arasında daha rahat keçidlər etmək və hətta öz düşüncələrini oxucusu ilə paylaşmaq üçün münbit bir imkan yaratmışdır.

S.Ayverdinin və Ə.Cəfərzadənin üslubunda klassik ədəbiyyatın da təsiri az olmamışdır. Məsələn, S.Ayverdinin “Eşq budur” romanında təsvir edilən sevgili obrazı divan ədəbiyyatı şeirlərindən romana köçmüş kimidir. Bütün bir şəhərin kişilərinin özünə məftun olduğunu bilən Məryəm hər kəsə qarşı biganə hallar nümayiş etdirməkdə, ətrafındakı aşıqlarını qorxu və ümid içində yaşatmaqdadır. Hətta Məryəm bu halı ilə romanda klassik ərəb şairlərinin ilham qaynağı olaraq tanınırlar. Ə.Cəfərzadə isə tarixi romanlarında Füzuli, Seyid Əzim Şirvani, Nişat Şirvani, Sabir kimi Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tanınmış şəxsiyyətlərinin həyat və yaradıcılıq yolunu qələmə almışdır. Müəllif bu şairlərin əsərləri ilə həyatları arasında bir əlaqə qurmuş, adlarını çəkdiyimiz şairlərin fəaliyyətini onların əsərlərindən istifadə edərək romanlaşdırmışdır. Beləliklə, klassik ədəbiyyatın məzmun tərzini inkaredilməz dərəcədə Ə.Cəfərzadənin əsərlərində özünə yer almışdır. Məsələn, “Sabir” romanında Mirzə Ələkbər Sabirin Aşqabadda görüb aşiq olduğu və adına ömürboyu qəzəllər yazdığı Gözəl adlı sevgilisinə heç görüşmədən uzaqdan olan məhəbbətini Ə.Cəfərzadə klassik ədəbiyyatda rast gəldiyimiz aşiq-məşuq əlaqəsi üslubunda qələmə almışdır.

Dissertasiyanın III fəslinin üçüncü yarımfəsli **“Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi roman janrının formalaşmasında və inkişafında rolu”** adlanır. Bu fəsildə S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin qələmə

aldıqları əsərlər tarixi roman janrının inkişafında oynadıqları mühüm rola görə təhlil edilmişdir.

S.Ayverdi romanlarının əksəriyyətində mənəvi dəyərlərin fərd və cəmiyyət üçün əhəmiyyətindən və eləcə də məhəbbət mövzusundan bəhs etmişdir. S.Ayverdi məhəbbət anlayışını bütün romanlarında Allaha məhəbbət kimi qələmə almışdır. Bununla Türkiyə ədəbiyyatının yeniləşməsinin başlanğıcı sayılan “Tənzimat” dövründən sonra məhəbbəti klassik məsnəvilərdə və dastanlarda işləndiyi kimi təsəvvüf formasında qələmə alan ilk roman yazarı da məhz S.Ayverdi olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə Əminə İşinsu, Sadıq Yalnızçıanlar, Nazan Bekiroğlu, Əlif Şəfəq, Əhməd Ümid, İsqəndər Pala kimi yazıçılar S.Ayverdinin yolu ilə gedərək əsərlərini yazarkən təsəvvüfdən mənbə kimi istifadə etmiş, təsəvvüfdəki Allaha məhəbbət və digər mövzulara romanlarında yer vermişlər.

Ə.Cəfərzadə roman sujetlərini Azərbaycan tarixinin konkret hadisələri və şəxsiyyətləri üzərində qurmuş, beləliklə, həm sovet rejiminin senzurasından qismən də olsa xilas olmuş, həm də bu şəxsiyyətlər vasitəsilə vətən və millət sevgisini, milli tarix şüurunu oxucusunda oyandırmağa çalışmışdır. Bu vəziyyətdə, Ə.Cəfərzadənin tarixi romanları sovet dövründə hakim ideologiya ilə uzlaşmamaqla Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məsələn, Azərbaycanda milli, müstəqil dövlətin qurulması fikrinin formalaşmağa başladığı 1981-ci ildə “Bakı-1501” romanının nəşr edilməsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Çünki Ə.Cəfərzadə Şah İsmayılın 500 illik yubileyinə həsr etdiyi romanda Şah İsmayılın savaqlarla dolu həyatından və şairliyindən daha çox onun Azərbaycanda milli dövlətin qurulması və vətənin birliyi istiqamətindəki fikirlərinə və fəaliyyətlərinə geniş yer vermişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında bu dövrdə Ə.Cəfərzadə ilə bərabər F.Kərimzadə, Ə.Nicat, İ.Məlikzadə, İ.Hüseynov, M.Süleymanlı və başqa bu kimi yazıçıların qələmə aldıqları bu məzmunlu tarixi romanlar irəlidə Azərbaycan xalqının ortaya qoyacağı müstəqillik və demokratiya uğrunda hərəkət üçün siyasi, ideoloji və mənəvi zəmin hazırlamışdır.

Türkiyə ədəbiyyatında yazıçılar cəmiyyətdə gedən hadisələri araşdırarkən S.Ayverdiyə qədər fərd və onun psixologiyasına kifayət qədər yer verməmişlər. S.Ayverdi isə müasirlərindən fərqli olaraq romanlarını türk cəmiyyətinin yaşadığı tarixi hadisələrin fərdin daxili aləmində yaradacağı çətinliklər, dəyişikliklər müstəvisində qələmə almışdır. Yazıçı tarixi hadisələrin cəmiyyət həyatına təsirinə toxunarkən insan faktoruna ciddi əhəmiyyət vermiş, psixoloji təhlillərin köməyi sayəsində onun daxili

aləmini təhlil etməyi bacarmışdır. Beləliklə, S.Ayverdi Cümhuriyyət dövründə türk romanının fərdə istiqamətlənərək psixoloji üstünlük əldə etməsində həm müasiri olduğu yazıçılar, həm də sonrakı dövr yazıçıları üçün nümunə olmuşdur.

Ə.Cəfərzadənin də Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanın formalaşmasına və inkişafına təsiri onun, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixinin əvvəldən toxunulmamış səhifələrini “vərəqləməsi”dir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın yetmiş ildən artıq sovet hakimiyyətinin tərkibində olduğu dövrdə bir sıra tarixi mövzuların ədəbiyyatda işlənməsinə ciddi qadağalar qoyulmuşdur. Müstəqilliyin əldə olunması ilə Ə.Cəfərzadə “Zərrintac-Tahirə”, “İşığa doğru”, “Gülüstandan öncə”, “Xəzərin göz yaşları”, “Rubabə Sultanım” romanları ilə o zamana qədər işlənməmiş mövzu və ideyaları Azərbaycan ədəbiyyatına gətirə bilmişdir.

Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında 1930-cu illərdən sonrakı dövrdə maraqlı məzmun və bəsit fabula ilə hər yaşa və mədəni səviyyəyə uyğun bir sıra tarixi roman yazılmışdır. Populyar tarixi roman adı ilə qruplaşdırılan bu romanlarda bədii ahəng gözlənilməmişdir. İstifadə edilən dil də son dərəcə bəsitdir. Hadisələrlə zəngin olan bu romanlarda məqsəd oxucunu sərgüzəştə cəlb etmək, onda maraq və həyəcan hissi oyatmaqdır. S.Ayverdi və Ə. Cəfərzadənin tarixi roman janrının formalaşması və inkişafındakı ən önəmli rollarından biri də yuxarıda bəhs etdiyimiz populyar tarixi romanların dəbdə olduğu bir dövrdə estetik dəyəri olan tarixi romanlar ortaya qoymalarıdır. Beləliklə, həm S.Ayverdi, həm də Ə.Cəfərzadə həyatı, cəmiyyəti təhlil edən, fərdlərin psixoloji vəziyyətini işıqlandırmağı bacaran, məzmun zənginliyinə və məna dərinliyinə malik əsərlər bəxş etməklə Türkiyə və Azərbaycan cəmiyyətinin bədii-estetik düşüncəsində modern roman janrının inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri nəticələr on iki maddədə ümumiləşdirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, S.Ayverdi və Ə.Cəfərzadənin tarixi romanları Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında bu gün də önəmli mövqedə dayanmaqdadır. Hər iki yazıçı modern romanın imkanlarından uğurla istifadə etməklə Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında tarixi roman janrının modernləşməsində və bədii-estetik səciyyə qazanmasında mühüm rol oynamışlar.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Samiha Ayverdi və Azize Caferzadə'nin Romanlarında (Mesihpaşa İmamı – Alemdə Sesim Var Menim) Metafor // Jurnal of Qafqaz University, Qafqaz Universiteti, Bakı: 2012, Number 34, s. 65-74

2. Samiha Ayverdi'nin Tarihi Romanlarının Konu, Fikir və Problem Özellikleri bakımından İncelenmesi // Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı: 2014, №2, s. 71-81

3. Türkiyə ədəbiyyatında tarixi roman janrının təşəkkülü və inkişafı // Elmi əsərlər, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı: 2014, №1, s. 95-104

4. Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadə tarixi romanlarının təhkiyə üsulları baxımından tədqiqi // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı: 2014, №9, s. 278-287

5. Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarının ideya və problematikası müqayisəli-tipoloji zəmində // Bakı Qızlar Universitetinin elmi əsərləri, Bakı Qızlar Universiteti, Bakı: 2014, №3(19), s.47-54

6. The Effect Of Samiha Ayverdi On The Development Of Historical Novels In Turkish Literature // Філологі науки, Полтавски Університет, Полтава: 2014, №9, s.46-51

7. Samiha Ayverdi'nin Tarihî Romanlarının Dil ve Üslup Özellikleri // Ученые записки, Симферополь: 2014, №4, s.264-269

8. Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarında din və təsəvvüf // Axtarışlar. Naxçıvan: 2015, №2, s.63-68

9. Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi roman janrının inkişafında və formalaşmasında rolu // Dil və ədəbiyyat, Bakı: 2015, №1(93), s.222-225

10. Samiha Ayverdi və Azize Caferzadə'nin Tarihî romanlarının Dil ve Üslup Özellikleri //Yeni Türk Edebiyatı, İstanbul: 2015, Sayı:11, s.27-37

11. Samiha Ayverdi Romanlarının Tarihse Boyutunun İncelenmesi / Qafqaz Universiteti, Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı: 25-26 Aprel 2013, s. 507-508

12. Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi roman yaradıcılığında folklor və klassik ədəbiyyatın rolu / Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri VI Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı: 5-7 May 2015, s. 457-460

**Genre of historical novel in the Literature of Turkey and Azerbaijan
(on the basis of creativity of Samiha Ayverdi and Aziza Jafarzade)**

S u m m a r y

Novel genre in the literature of Turkey and Azerbaijan formed at the result of the translations of European Literature after second half of XIX century. National literature, folklore, topics from classic literature, stylistic, creativity peculiarities are used on formation and development of historical novels in the literature of Turkey and Azerbaijan. Interest to the historical novels enhance regarding with establishment of national state, from 1920s. At the same period, socialist realism was reflected in each work as ideology of the regime in the literature of Azerbaijan.

Using Constitutional rights, dated 1961, in Turkey, writers reflected their ideologies in historical novels, exceeding official ideology. After 1980, new style, postmodernism arises in Turkish novel. On the other hand, topics in historical novels of Azerbaijan went far from official ideology at the result of the softening of soviet regime from 1960 and devoted to the human and society life. Interest to the unopened pages of Azerbaijan history enhances with the independence of Azerbaijan from 1990s.

Undoubtedly, S.Ayverdi and A.Jafarzade wrote their works for expressing of definite truth, thought and idea. Important source on formation of the personality of S.Ayverdi was Islamic mysticism. A.Jafarzade appealed to the historical topics for application of national consciousness and patriotism to the readers in her works, as well as avoided serious censure of soviet regime. S.Ayverdi and A.Jafarzade researched political and public problems among people in her novels from historical context, after carrying out several public analyses, proposed solution ways from point of intellectual man, possessing national consciousness.

S.Ayverdi and A.Jafarzade did not limit the novels with the description of life of historical images, using narrating methods of modern novel, made apparent internal world of images, by this mean, reflected the effect of historical events to the life of individuals, society and their psychological condition in their works. Successfully using possibilities of modern novel, S.Ayverdi and A.Jafarzade made important role on acquisition of artistic –esthetic characteristic in historical novel genre of the literature of Turkey and Azerbaijan.

**Жанр исторического романа в турецкой и азербайджанской литературе
(На основе творчества Самихы Айверди и Азизы Джафарзаде)**

Р е з ю м е

Жанр романа в турецкой и азербайджанской литературе стал формироваться лишь во второй половине XIX в. в связи с появлением переводов из европейских литератур на национальные языки. В то же время следует сказать, что в появлении и развитии жанра исторического романа использовались мотивы фольклора, эпических образцов и их стилевые особенности. В 1920-ые годы в связи с построением Турецкой Республики интерес к историческим романам значительно возрос. Такая же тенденция почти характерна и для азербайджанской литературы, где метод социалистического реализма в каждом из появляющихся произведений выражал идеологию советского режима.

В Турции после появления Конституции 1961 года, используя конституционные права, писатели все шире выходили за рамки государственной политики и стали выражать свои идеологические взгляды в исторических романах. А с 1980-года в Турции все популярнее стал новый тип романного творчества – постмодернизм. С другой стороны, с 1960 года в связи с лояльным отношением местного режима к искусству и литературе и в Азербайджане писатели, уклоняясь от официальной политики, для темы своих произведений подбирали проблемы, связанные с жизнью родного народа и общества. А известные события 1990-ых годов направляли писателей на темы, находящиеся до того периода под запретом.

С. Айверди и А.Джафарзаде не ограничивались в своих романах лишь жизнью и деянием своих образов и персонажей, умело используя средства художественного изображения, они выявляли внутренний мир своих героев, чем и отражали жизнь не только конкретного индивида, личности и общества, но и сумели проникнуть в психологическую характеристику отображенной действительности. Каждый из писателей, удачно используя возможности модернистского романа, сыграл важную роль в формировании жанра и вдохнули в него новое художественно-эстетическое качество как в турецкой, так и азербайджанской литературе.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ им. акад. З.М.БУНИЯТОВА**

На правах рукописи

МУРАТ ТУНДЖЕР оглы ДЕГЕР

**ЖАНР ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА В ТУРЕЦКОЙ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(На основе творчества Самихы Айверди и Азизы Джафарзаде)**

5717.01- Литература Тюркских народов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ - 2015